

Ս. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԳՐԱԲԱՐԸ ՄԻՋԻՆ ԵՎ ՀԱՋՈՐԴՈՂ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Միջնադարյան հայ քերականները և իմաստասերները առանձնացնելով լեզուների յոթանասուներկու տեսակ՝ հայերենը դրանց մեջ բնութագրել են որպես «համեղական և գեղեցիկ»: Մեր հայրերի գնահատականը հաստատվում է գրաբարով մեզ ավանդված գրականության լեզվի վսեմությամբ և անկրկնելի շուքով:

Դասական հայերենն անցել է ուրույն մի ճանապարհ, որի արդյունքում այսօր փաստագրված է նրա երեք մեծ շրջանների՝ գրաբարի, միջին հայերենի և աշխարհաբարի գոյությունը (որոնցից յուրաքանչյուրը համաժամանակյա կտրվածքով՝ իր խոսակցական և բարբառային տարբերակներով):

Կասկածից վեր է, որ աշխարհաբարի ծիլերը արդեն իսկ գոյություն են ունեցել գրաբարում: Սակայն հայերենի այսօրվա վիճակը հասկանալու և մաս ապագան կոահելու առումով խորհրդածելու առիթ են տալիս մի շարք հարցեր. որտե՞ղ էր այն սահմանագիծը, ուր մենք հոգեբանորեն հրաժեշտ տվեցինք գրաբարին. արդյոք այն եղե՞լ է համընդհանուր խոսակցական լեզու. ի՞նչն էր պատճառը հրաժարվելու մամն շքեղ մի լեզվից. ե՞րբ է սկսել «ճեղքվածքներ» տալ գրաբարը և վերջապես արդյոք մամնատիպ երևույթներ կա՞ն այսօրվա մեր իրականության մեջ և եթե կան, ապա ուր է գնում հայերենը:

Այս հարցերի պատասխանները ստանալու առումով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Արսեն Այտընյանի «Բնական քերականություն արդի աշխարհաբար լեզուի» աշխատությունը, որտեղ մի կողմից Մխիթարյան հեղինակի գնահատականները գրաբարի, միջին հայերենի, աշխարհաբարի ճամփաբաժանների վերաբերյալ ավելի քան արդիական են, մյուս կողմից՝ փաստորեն, մա այն վերջին հեղինակներից էր, որ ստեղծագործեց արդեն «ծնգեալ ծերութեան» մեջ գտնվող գրաբարի կողքին, որի մկամամբ ունենալով ջերմագույն վերաբերմունք, Այտընյանը, մույնիսկ կարելի է ասել, սրտի ցավով ընդունեց աշխարհաբարի հաստատումը և գնահատելով այն որպես փառահեղ ծնողի հարազատ ժառանգ՝ անկախ նրա տգեղ և անվայելուչ ձևերից, գրեց վերջինիս քերականությունը:

Գրեց, որովհետև համոզված էր, որ եթե բարձիթողի արվեր լեզուն կանոնակարգելու խնդիրը, ապա դա կվճարեր թե՛ արդեն պահպանության կարիք ունեցող գրաբարին (չնայած հայ մատենագրության կոթողային հուշարձաններ գրաբարով ստեղծվել և ստեղծվում էին Մխիթարյան հայրերի, այդ թվում մաս Այտընյանի կողմից) և թե՛ աշխարհաբարին, այն առումով, որ որքան ճիշտ մշակվեր արդեն հաղթարշավի դուրս եկած աշխարհաբարը, այնքան ավելի կուտ կլինեին նրա կապը գրաբարյան ձևերի հետ և ավելի հուսալի՝ լեզվի ապագան:

Եվ, այնուամենայնիվ, համընդհանուր լեզու էր արդյոք գրաբարը՝ իր ողջ հարստությամբ:

Իմաստասերներն ասում են՝ ծննդյան օրվա մեջ կա մահվան օրը: Հինգերորդ դարի ոսկեդարին կապարի բոլոր հուշարձաններում արդեն իսկ քերականի անվրեպ աչքը նկատել է «նեղքվածքների տվող» անկանոնությունները. «Հոս մախընթաց խակ մանկութեանն ու ապագա ծնգեալ ծերութեանը միջավայր հասուն հասակն է»¹, - գրում է Այտընյանը, ապա շարունակում. «Եթե ժամանակները նպաստաւոր են, կրնայ այն երջանիկ հասակը երկար ժամանակ ի ծաղկի մնալ»²:

Եթե ժամանակները նպաստաւոր են, - ահա այն կարևոր գործոններից մեկը, որ չափազանց անբարենպաստ պայմաններ ստեղծեց գրաբարի՝ իբրև պետական լեզվի գոյության համար: Սա մի կողմից: Մյուս կողմից, հիշենք, որ ինչպես ժամանակին Գրիգոր Լուսավորիչն ու Տրդատ արքան էին տարածում քրիստոնեությունը, այդպես էլ մեկ հարյուրամյակ հետո Մաշտոցն ուսուցանում և տարածում էր նորաստեղծ գրերին կոթնած գրաբարը՝ գրավոր տարբերակում՝ անշուշտ սրբագործված: Կատարվում էր հսկայական աշխատանք երկրի տարբեր մասերում՝ դպրոցներ հիմնելով, օրինակելով ու գաղափարելով, թարգմանելով և ստեղծագործելով: «Առատ գաղափարաց տէր ժողովուրդ մը՝ առատ ու ճոխ լեզուի ալ տէր է, գեղեցիկ մտաց տէր ըլլողը՝ գեղեցիկ լեզուի»³, - գրում է Այտընյանը:

Այսինքն դաշտը բավականին առատ էր և գունեղ, որի հունձը մատենագիրներին հնարավորություն տվեց ստեղծելու հիասքանչ գործեր:

Իսկ ի՞նչ էր թողնվել դաշտից դուրս. այս հարցը անպատասխան է արդեն մի քանի հարյուրամյակ: Լեզվաբանները խմբվել են հակադիր երկու պատասխանների շուրջը. մի կողմից, ովքեր համոզված են, որ մինչ հինգերորդ դարը հայերը գրավոր հուշարձաններ չեն ստեղծել, բերում են հիմնականում մի փաստարկ. ամհմար էր, որ գրականություն ունենալու պարագային մեզ ինչ-որ մի բան հասած չլիներ. Այտընյանը մույն կարծիքին է. «Եթե յառաջները Մեսրոպայ դպրոցէն դուրս գրողներ եղած ըլլային, եթէ մոյն մատենագրական լեզուն յաջորդ ժամանակներու ալ օրինակ թողուած չըլլար, անշուշտ քանի մը կտոր գաւառական գրութիւններ կ'ունենայինք այսօր ձեռքներիս. և մոյն գաւառական գրած Յունաց ետղացի բարբառոյն բախտակից եղած կ'ըլլար, որուն հիմնական գոյութիւնը Լեւրացի և Բիւլտացի սակաւաւոր բանաստեղծներուն պարտապան է յունական դպրութիւնը»⁴:

Մեզ համար, սակայն, հարցը մնում է առկախ: Չնայած, ինչպես ասում են՝ եղածը եղած էր ու փաստ էր, որ պալատական վսեմ կեցվածքով հպարտ ընթացող գրաբարի կողքին ապրում էր ժողովրդական բառ ու բանից օգտվող խոսակցական տարբերակը:

Եթե անգամ մի կողմ թողնենք այն բոլոր անկանոնությունները, որոնք գտնվել են հինգերորդ դարի դասականների գործերում, այնուամենայնիվ, դժվար է հավատալ, որ չորրորդ կամ հինգերորդ դարում հայ շինականը խոսել է այդ չափազանց բարդ համակարգ ունեցող լեզվով:

¹ Արսեն Այտընյան, «Հնչյունական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Երևան, 1987 թ., էջ 36:

² Նույնը:

³ Նույնը, էջ 33:

⁴ Նույնը, էջ 45:

Այնքան, որքան անկասկած է բազմաշերտ հասարակության գոյությունը 4-5-րդ դարերում, այդքան էլ ստույգ է, որ նրանք պետք է որ իրենց դաշտին հարմարեցված տարբերակով խոսեին. «Բնական է մտածել՝ որ երբ մեկ կողման է դպրաց դասու մը տկար եղեգներում լեցած ազնուագոյն լեզուն իր գոյությունը հաստատ բռնել կը ջանար, միւս կողման է ժողովրդեան բազմութիւնն իր ցածագոյն բարբառը՝ նորանոր փոփոխութիւններովն ու աղաաղութիւններովը մէկտեղ կը շարունակէր»⁵, - սա է հայագետի միանգամայն ճիշտ եզրակացությունը:

Եթե չլինէր հակադրությունն ի սկզբանե, ապա դժվար ապագայի ոչ շատ մեծ ժամանակահատվածում, այդքան զգալիորեն մեծանար տարբերությունների աղեղը լեզվի գրամավոր և խոսակցական տարբերակների միջև: Գրավոր լեզուն իր սպասարկման ոլորտներով և պահպանողական գործառույթներով, աստիճանաբար տեղի տվեց ավելի ու ավելի կենտրոնախույս վարքագիծ դրսևորող խոսակցական տարբերակին: Այս վերջինիս համար, որ հետո պիտի հորջորջվեր «աշխարհաբար», Այտընյանը գործածում է «առձեռնապատրաստ», «օրըստօրական», «առտնին լեզու» («որու մէջ ծնած ու սնած էր ժողովուրդը»⁶) տերմինները:

Բոլորին է հայտնի, թե ինչպիսի պատմական բախտ վիճակվեց գրաբարին. 9-10-րդ դարերում այն արդեն ամփոփվել էր վանքերի պատերից ներս: Եվ փաստորեն, անպայմանորեն լեզվի անդաստանում արմատավորված հակադրությունները, որոնք առկա էին լեզվի գրավոր և խոսակցական տարբերակների, խոսակցական դաշտում էլ՝ բարբառների և հասարակության տարբեր շերտերի միջև, մենք տեսնում ենք մաս աչստեղ, մույնիսկ մույն դպրոցի գրեթե միաժամանակ ստեղծագործած հեղինակների լեզուների միջև: Ասվածն առավել ցայտուն է երևում, երբ իրար հետ ենք համեմատում Տաթևի համալսարանի չորս թաթուհապետների՝ Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Մատթեոս Զուղայեցու և Առաքել Սյունեցու գործերի լեզուն: Նրանց օրոք վերականգնվեցին Տաթևի համալսարանի ավանդները, ծաղկում մի քանի տասնամյակների ընթացքում նրանք կրթեցին բազմաթիվ հոգևորականներ, որոնց երկերը շարադրվեցին բացառապես գրաբարով:

Հովհան Որոտնեցին հայտնի է իր փիլիսոփայական աշխատություններով («Յովհաննու Որոտնեցույ Հասաքեալ ի բանից իմաստասիրաց», «Վերլուծութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի աշխատասիրեալ ի Գրիգորէ աշակերտէ», «Համառօտ վերլուծութիւն Պոլիսիոյի դժուարալուծիցն ի լերկասիրութեան մեծ հոնտորին հայոց Յովհաննու Որոտնեցույ», «Համառօտ լուծմունք Պերիարմենիաս գրոցն Արիստոտէլի հաւաքեալ ի Գրիգորէ աշակերտէ»): Ունի մասնաճառեր և քարոզներ: Աշխատությունները հիմնականում գրի է առել Տաթևացին, որն ուսուցչի մահից հետո մասնաճառել է դրանք: Եվ քանի որ աներկբա է նրա ակնածանքը ուսուցչի հանդեպ, ապա պետք է ենթադրել, որ Տաթևացին հնարավորինս հարազատ է մնացել իր ուսուցչի հեղինակային խոսքին:

Պայմանավորված մյուսի ընտրությամբ՝ աստվածաբանական դրույթներ և դրանց փիլիսոփայական վերլուծություններ, Որոտնեցու լեզուն կանոնիկ է, ցամաք, զերծ՝ խոսակցական լեզվի ներկայացման գունդությունից: Բերենք «Վերլուծութիւն Ստորոգութեանց

⁵ Նույնը, էջ 48:

⁶ Նույնը, էջ 37-48:

Արիստոտելի» աշխատության առաջին իսկ հատվածը. «Ստորոգութիւնք վասն այն կոչին, զի տասնեքինն ամեմայն սեռականագոյն սեռք են և ի վերայ տեսակաց ստորոգին: Եւ զի բազումք գոն շարադրութիւնք փիլիսոփայիս, վասն է՞ր սա ամենեցուն նախադաս եղև: Ասեն վասն երկու պատճառի. մին՝ զի սա քան զայլսն պարզ է և յայտնի, յաղազս որոյ այլոցն իբրև մուտ և ներածութիւն եղաւ. երկրորդ՝ զի տասն սեռականագոյն սեռքն զբոլոր գոյքս պարունակէ: Եւ որ զսա ուսանի, զբոլորիցն ունի գիտութիւն, վասն այն սկիզբն է ամեմայն գրելոցն ի մնանէ»⁷:

Անգամ այն փաստը, որ նյութը դյուրըմբռնելի դարձնելու նպատակով Տաթևացին շարադրանքը հաճախ մատուցել է հարց ու պատասխանի ձևով, միևնույն է, նույնիսկ այդ հատվածներում Որոտնեցու ոճը մնում է խրթին.

«Բնաբան. Եւ նոցա տեսակացն, որք ոչ են սեռք:

Լուծումն. Մինչև ցայս վայր ըստ խոր բաժանմանն քննեաց, իսկ աստ ըստ լայնութեանն ուսուցանէ, զի գտեսականագոյն տեսական ի միմեանս համեմատէ և զանհատս ընդ այլոյ անհատիցն: Բայց խնդրելի է, թէ վասն է՞ր նախ անհատիցն առնէ քննութիւն, որպէս յառաջն արար, և ապա տեսակացն: Գիտելի է, զի անհատին քննութիւնն յայտնի էր, իբր թէ յառաջ ասացեալ այն, որ ասաց իսկագոյն և նախկին և մանավանդ գոյացութիւն է անհատն, իսկ աստ նախ գտեսականն ուսուցանէ, որ անյայտ էր մեզ»⁸:

Հաջորդ հատվածը բերվում է «Համառօտ վերլուծութիւն Պորփիրի դժուարալուծիցն ի յերկասիրութեան» աշխատությունից, որտեղ դարձյալ պատասխանը հասկանալի դարձնելու նպատակով Տաթևացու կողմից մտցրած հարցադրումը միևնույն է, Որոտնեցու ոճի բարդությունը չի հարթել.

Նպատակը բոլորովին նոր ոճ է թելադրել Գրիգոր Տաթևացուն: Մի կողմից լինելով նախնայաց լեզվի, այսինքն՝ գրաբարի, ջերմ պաշտպան, մերժողական վերաբերմունք ունենալով խոսակցական լեզվի կոշտ ու կոպիտ նորամուծությունների նկատմամբ⁹, մյուս կողմից՝ Տաթևացին հրաշալիորեն օգտվել է ժողովրդական բառ ու բանից, և նրա հսկայածավալ գրական ժառանգությունը խոսում է հոգուտ այն փաստի, որ գրաբարը կարող էր աստիճանաբար դառնալ մատչելի՝ չօտարվելու պարագայում, այսինքն՝ եթե մենք ունենայինք պետականություն, այն էլ լեզվի նկատմամբ հոգածություն հանդես բերող, ապա արդի հայերենի փոխարեն հավանաբար այսօր կունենայինք գրաբարին շատ ավելի մոտ կանգնած մի լեզու՝ դարեր շարունակ հարստացած ժողովրդական բառ ու բանից, բարբառներից և լեզվի մյուս շերտերից:

Տաթևացին գրում է. «Իսկ լուծումն հարցմանցս ... ոչ գեղջոյկ իմն աշխարհական խօսից հարմարեալ: Այլ զպիտանիս եկեղեցւոյ և վարդապետաց ոգէշահ խնդիր հաւատոյ մի-

⁷ Յովհաննու Որոտնեցույ վերլուծութիւն «Ստորոգութեանց» Արիստոտելի, Երևան, 1956 թ., էջ 2:

⁸ Նույնը, էջ 44:

⁹ Առաջին հայացքից անսովոր է թվում Տաթևացու քաջասական վերաբերմունքը նրա օրերում արդեն համազործածական շերտում գտնվող ներկա ժամանակաձևի կազմության «կու» եղանակիչի հանդեպ, մինչդեռ նրա հիմնավորումները համոզիչ են և փաստարկված (Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ.Պոլիս, 1729 թ., էջ 588, տես՝ նաև Ս. Գրիգորյան, Պատմական քերականության հարցեր, Երևան, 2002 թ., էջ 58):

այն տարեալ: Ուղղակի ճշգրտութեան և անըստգիտ իմացման¹⁰: Եվ իսկապես, իր գրական ժառանգության մեջ Տաթևացին զուգորդում է գրաբարի հրաշալի իմացությունը խոսքը հեշտալուր, ընկալելի դարձնող բազմաթիվ ոճական հնարանքների հետ, որն ի վերջո նրան դարձրել է Որոտնեցուց էականորեն տարբերվող մի հեղինակ՝ անգամ վերջինիս աշխատությունների շարադրողը և խմբագրողը լինելու պարագայում:

Ժակատագրի բերումով դամբանականներ գրեցին և՛ Գրիգոր Տաթևացին, և՛ Մատթեոս Ջուղայեցին, և՛ Առաքել Սյունեցին. այսինքն՝ նույն ժամանակաշրջանի, նույն դպրոցի, միևնույն սկզբունքների շուրջը համախմբված լինելու և հանուն հավատի ստեղծագործելու և կողք-կողքի ապրելու հանգամանքին ավելանում է նաև թեմայի ընդհանրությունը:

1402 թվականին, դեռ Տաթևացու կենդանության օրոք, Տաթևի համալսարանի ռաբունապետությունը ստանձնեց և ուսուցչին, այսինքն՝ Տաթևացուն փոխարինեց Մատթեոս Ջուղայեցին: Նա ըստ ամենայնի հետևեց Տաթևացուն: Կարելի է շատ ընդհանրություններ գտնել նաև նրա և Տաթևացու քարոզների միջև: Ընդհանրություններ կան նաև Տաթևացուն նվիրված նրա դամբանականի և Որոտնեցուն նվիրված Տաթևացու ներքոյանի միջև, սակայն ամենաթոռուցիկ համեմատության դեպքում անգամ աչքի է զարնում, որ Ջուղայեցու ոճը ավելի պարզ է:

Առաքել Սյունեցին, որն ընդամենը չորրորդն էր հերթականությամբ և երկար տարիներ աշակերտել էր Տաթևացուն և Ջուղայեցուն, Տաթևացուն նվիրված դամբանականում դեռ պահպանում է նախորդների որդեգրած ոճը. «Եւ թէ լեզուաւ իմաստնոց օրհնաբանիս՝ չէ ինչ գարմանք, այլ այս է սքանչելի, զի զյիմար իմաստնացուցանես, զի զխաւարեալս լուսաւորես, զի զամաչեալս յառաջ կոչես, զի զխորթացեալս որդիացուցանես, զի զանպիտանս ախորժես»¹¹: Սակայն հետագայում գրված նրա գործերը և հատկապես «Ադամգիրքը», ինչպես և «Վասն երկոտասան կենդանակերպիցն» քերթվածը գրված են չափազանց պարզ գրաբարով:

«Աշխարհս ունի զձև մարդոյ
Երկոտասան անդամք մարմնոյ.
Կենդանակերպք ըստ այս խորհրդոյ
Է բաժանեալ ի վերայ մարմնոյ.
Խոյն է գլուխ, որ է պարսիկ
Ցուլն՝ պարանոց՝ բաբելացիք...
Խեցգետին՝ Հայք՝ լանջքն առ մարդիկ,
Առիծն է կողք՝ ասեացիք»¹²:

Այսպիսով, գրաբարի նահանջը պայմանավորված էր ոչ այնքան խրթին ու ոչ մատչելի դարձած լինելու պատճառով, որքան ժամանակի վիճակն ու պետականություն չունենալը

¹⁰ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ.Պոլիս, 1729 թ., էջ 772:

¹¹ Նույնը, էջ 717:

¹² Մատենադարան, ձեռագիր Բ.1151, էջ 219բ:

կատարում էին իրենց ավերածությունը. սկսվել էին «ավերմունքի դարերը» (բնութագրումը Մանուկ Աբեղյանիցն է):

Մեր աչքի առաջ ունենալով գրաբարի անցած ուղու պատմությունը, այսօր արդեն իսկ կարիք կա մտահոգվելու այն փաստով, թե ուր է գնում հայերենը: Լեզվամտածողության խիստ պարզունակ ձևերի տեմդագին փնտրտուքը այն սպառնալիքն է, որը որոշ ժամանակ հետո կարող է դուրս գալ հաղթարշավի, եթե այսօր չդրվի լեզվամտածողության բարոյականության խնդիրը. գրաբարը, միջին հայերենը, բարբառները այն անսպառ զանաքանան են, որոնց անընդհատ պետք է դիմել՝ ապահովելու հայերենի ապագան:

Գաղտնիք չէ, որ լեզուն մտքի գործիք է, սակայն ոչ պասիվ գործիք. նա հզոր ներգործում միջոց է՝ ի թիվս այլ գործոնների: Հայերենի նախորդ տարբերակները, որքան էլ որ անցյալ, կարող են մի սպասարկման շտեմարան դառնալ արդի և ապագա հայերենի համար, առավել ևս, որ այսօր ունենք պետականություն, որը կարող է հոգ տանել մեր ազգային արժեքների համար: